

ЛЕОНІД БОЛЬШАКОВ: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ДОБИ

У статті розглянуто специфіку біографічної прози Леоніда Большакова, героями якої є діячі української літератури. Особлива увага звертається на пошуковий характер відтворення образів Тараса Шевченка та Григорія Вінського.

Ключові слова: художня біографія, роман-пошук, реальний герой.

Oleksandr Halych. Leonid Bolshakov: A portrait against the background of his time

The paper marks out the specific features of Leonid Bolshakov's biographical prose works which depict the life of Ukrainian men of letters. Special attention is given to the exploratory character of Taras Shevchenko's and Hryhoriy Vinsky's literary projections.

Key words: artistic biography, quest novel, real hero.

Геополітичні процеси на межі ХХ – ХХІ століть значно посилили інтерес до живої людини, її характеру, духовного досвіду, оточення, зв'язків. Звичайно, подібний інтерес до людського фактора не заперечувався вголос і в недалекому радянському минулому, але все ж ми говоримо про більшу увагу до особистості та її справ сьогодні. Особливо рельєфно це помітно в документалістиці, зокрема в художній біографії. Здавалося, не так уже й складно для письменника вивчити факти, напружити пам'ять, розробити цікавий сюжет – і перед нами постає зримий образ видатної особистості. Однак автора, який береться за його відтворення, підстерігає безліч труднощів і перешкод, оскільки, окрім художнього таланту, письменник повинен заявити про себе у творі як серйозний дослідник, який, перелопачуючи сотні документів і текстів, крупинка до крупинки в архівах і бібліотеках збирає матеріал про свого героя. Саме такими рисами був наділений Леонід Наумович Большаков, котрий створив наприкінці ХХ століття кілька помітних біографічних творів, героями яких стали відомий всьому світу український поет і художник Тарас Шевченко й майже забутий в Україні та Росії вигнанець Григорій Вінський. Проте й на сьогодні біографічна творчість Л. Большакова майже не досліджена, лише частково торкалися її І. Акіншина [1] та І. Савенко [6; 7].

У 1993 р. в Оренбурзі побачила світ трилогія Л. Большакова “Билиця про Тараса”. Це дуже складний у жанровому плані роман-трилогія, що поєднує в собі особливості художньо-документального біографічного роману, роману-пошуку слідами героя, роману-хроніки тощо. Назву свого твору автор пояснює так: “Коротке і просте слово у назві – билиця – для мене не просто слово, а й мета, суть, програма, жанр книги, яка перед вами” [4, 5]. До речі, саме слово билиця Л. Большаков запозичив у Т. Шевченка, про що свідчить епіграф до “Москалевої криниці”: “Ось тобі й билиця... нелюдська билиця” [2, 5]. Давши такий заголовок роману, автор виступив проти неправдоподібних легенд, яких чимало було в шевченкіані, що спотворювали й деформували образ великого українського поета, робили з нього ікону. Л. Большакову хотілося показати Т. Шевченка як живу людину з її сильними і слабкими рисами характеру в непростий період біографії. Істину він бачив “у бувальщині, у достовірності фактів, у відновленні та утвердженні справжніх обставин життя, у виправленні помилок, що накопичувалися десятиліття за десятиліттям, а тим паче солодкої брехні як у малому, так і у великому, як у деталях, так і у висновках” [2, 5].

Трилогія про Шевченка – це не перше звернення оренбурзького дослідника й письменника до життя і творчості великого Кобзаря. Він автор багатьох книжок про Шевченка, що вийшли як в Оренбурзі, так і

в Україні: “Слідами оренбурзької зими” (1968), “Літа невольничі” (1971), “Їхав поет із заслання” (1977), “Добро найкращеє на світі” (1981). Л. Большакову належать також книжки про Шевченка, написані у співавторстві: “Шлях “Кобзаря” (1978), “Іду до джерела” (1979), “В степу безкраїм за Уралом” (1980), “Шляхами великої долі” (1984), “Пошук заповітного” (1985). Він автор наукового коментаря до “Журналу” Т. Шевченка, а також унікальної “Оренбурзької Шевченківської енциклопедії” (1997).

Л. Большаков, беручись до роботи над романом, виходив з того, що “Шевченко в біографіях, у працях про його життєвий шлях не живе, а існує. Між тим у тому ж 1847-му, з якого починається новий мій цикл, було йому всього-на-всього тридцять три, а це вік, коли в людині вирують життєві соки, коли грає кров. Чим величніша трагедія самотності, тим більшою має бути спокуса дослідити цю трагедію у всій її світлотіні. Дослідити всіма доступними засобами, підтвердити документально обґрунтовано, а якщо щось і додумати, дофантазувати, то на основі матеріалів достовірних, припущень реальних, гіпотез на фундаменті фактів” [2, 7].

Варто перш за все відзначити ґрунтовну архівну базу твору Л. Большакова. Автору довелося розшукати й познайомитися з документами, на яких стояв гриф “таємно”. Що вони ховали? Л. Большаков цитує один з них: “Колишній художник Шевченко під час оголошення йому найвищого рішення про визначення його рядовим в Окремий Оренбурзький корпус прийняв це оголошення з найбільшою покорою, висловив подяку государю імператору за дарування йому права вислуги й зі щирим каяттям, крізь сльози, говорив, що він сам відчуває, наскільки низькі і злочинні були його заняття. За його словами, він не отримав ніякого виховання й освіти до самого того часу, коли був звільнений з кріпацтва, а потім раптом потрапив до кола студентів та інших молодих людей, які спокусили його з прямої дороги. Він обіцяє докласти всі зусилля для цілковитого виправлення, щоб заслужити надану йому поблажливість...” [2, 12].

Якщо вірити царській охранці, Шевченко слізно каявся. Л. Большаков проводить своєрідну реконструкцію подій, що розгорнулися навколо цього документа, і вибудовує власну версію, яка ґрунтується на глибокому знанні біографії поета: “Його підпису під цим листом немає. Давали підписати або не давали – не так уже й важливо. А якщо б і підписав? ЗМУШЕНИЙ був підписати? СКОМПРОМЕНТУВАВ себе? Нісенітниця!

Але й нісенітниця, якщо вона зафіксована офіційно, залишається документом. У цьому випадку цікавим і безумовно важливим, тому що сповна видає бажання слідчих III відділення, розкриває найпотаємнішу мету цього горезвісного-похмурого відомства і... його найяснішого покровителя.

Покайся, заплач, пади ниць, мужицький сине!..

А він не послухав і не впав. Ні “найбільшої покірності”, ні “найглибшої вдячності” від нього не дочекалися” [2, 12].

Фактично біографічні відомості, запозичені з різних документів, що стосуються Шевченка, під пером Л. Большакова за рахунок його авторських коментарів розростаються у великий роман-трилогію, пошук слідами героя.

Шевченко – головний герой цієї трилогії, але поруч з ним виростають інші реальні персонажі, кожен з яких мав стосунок до поетової біографії: фельд’єгер Віддер (він супроводжував поета із Санкт-Петербурга до Оренбурга), Федір Лазаревський (першим відвідав Шевченка після приїзду в Оренбург), капітан Мешков (командир батальйону, в якому покараний почав службу в Орську), губернатор Обручов (портрет його дружини малював Шевченко), капітан Бутаков (очільник експедиції Аральським морем)...

Л. Большаков досить часто в зображенні життєвого шляху українського поета відштовхується від його російськомовних повістей. Зокрема, маршрут з Оренбурга в Орськ підкріплюється посиланнями й цитуванням повісті “Близнюки” Т. Шевченка: “... На другой день поутру у Орских ворот ефрейтор скороговоркою спрашивал: “Позвольте узнать чин и фамилию и куда изволите следовать”. Из воротника шинели довольно грубые вылетели слова: “Лекарь Сокира. В Орскую крепость. Подвысь! Пошел!” [8, 88]

Задум написати твір про Шевченка, який охопив би всі роки заслання українського поета, виявився нереалізованим повною мірою, утім про це Л. Большаков у “Шевченківському щоденнику”, люб’язно наданому авторові цих рядків донькою вченого Т. Большаковою, сказав так: “Півтора року не писав нічого шевченківського. Дописав – дочитав – доправив третій, Оренбурзький, том і відклав перо, відсунув папір. Спробував пірнути в том четвертий, уже Мангишлацький, але далі початку просунутися не зміг. Півтора року мені вистачило б для довершення всього задуму в повному обсязі, і зараз лежало би переді мною не три томи, а, може, і п’ять (Мангишлак, ці сім років, на два томи тягнуть). Але... не вийшло. Причина?”

До останніх днів називав одну причину: рукописи (машинописи) лежать без руху, нікому не потрібні (і без реальних перспектив на затребуваність). Так навіщо писати, якщо не друкується? Але тепер розумію: ця причина – не єдина. У праці над першими трьома томами я втопився й фізично, і морально. Перепрацював. Перенапружуючись – надірвався. А тут ще й неможливість надрукувати, оприлюднити написане... Тільки в останні дні відчув у собі бажання, потребу й готовність повернутися до своєї перерваної пісні – на півслові обірваної, недоспіваної-недоговореної” [5].

Утім задум написати твір про Шевченка в п’яти чи семи томах так і залишився нереалізованим. Л. Большакову вдалося написати лише три книжки: перша охоплює період перебування Т. Шевченка в Оренбурзі та Орську; друга розповідає про його участь в Аральській експедиції; третя – про повернення до Оренбурга після цієї експедиції. Події цих книжок – це хроніка перших трьох років життя Т. Шевченка в солдатчині, що дає підстави говорити про те, що “Бувальщина про Тараса” – це й біографічний роман-хроніка, але передусім – це роман-пошук. “Поглиблений життєпис можливий через документи, що стосуються Шевченка, його знайомих, приятелів, часу й місця проживання, через різноманітні штрихи й деталі, що роблять картину життя справді живою, повнокривою. Читаючи книгу, майбутній дослідник побачить сам: не вистачає одного, не вистачає іншого – пошук припинятися не може, він тим і прекрасний, що безкінечний” [3, 296].

У 1999 р. в Оренбурзі вийшла друком книжка Л. Большакова “Повернення Григорія Вінського”. Автор, перш ніж сісти за твір, провів чимало годин у різних архівах, збираючи відомості про свого героя – українця Григорія Степановича Вінського. Народився він 1752 р. в містечку Почеп на Чернігівщині (зараз ця територія входить до складу Брянської області Російської Федерації). Батько був військовим канцеляристом, мати дочкою почепського війта. Після ранньої смерті батька, якому ледь виповнилося 23 роки, мати вийшла заміж за Михайла Гупчіця, у сім’ї якого і промайнули дитячі роки майбутнього письменника. Освіту Г. Вінський отримував спочатку вдома в парафіяльній школі містечка Бакланова, потім у Чернігівському колеґіумі, п’ять років навчався в Києво-Могилянській академії, згодом – у Стародубському пансіонаті, де отримав ґрунтовні знання французької мови. У 1770 – 1773 роках сидів у в’язниці за неоплачені векселі. Зусиллями матері був звільнений від покарання й отримав звання підпрапорщика. У 1776 р. вийшов у відставку в чині підпоручика. Не знайшовши для себе справи в Україні, 1777 р. повернувся в російську столицю, де заробляв на життя комерцією. Наступного року одружився з німкенєю Елеонорою Карлівною Фродінг. У 1779 р. був заарештований, наступного року

без достатньо вагомих підстав позбавлений дворянства й відповідно до указу Катерини II відправлений на довічне заслання в Оренбург.

Решта його життя минула в Оренбурзі Уфимської губернії. Там народилися дві його доньки, а в жовтні 1792 р. трагічно померла на 29 році життя дружина.

У 1805 р. імператор Олександр I “пробачив” колишнього підпоручика Григорія Вінського й дозволив йому вступити на державну службу з нижніх чинів. Однак навіть особиста поїздка і “всеподданніше прохання” царю в 1806 р. не повернуло йому свободи. У 1814-му він розпочинає роботу над головною книгою життя – мемуарами “Мій час”. 1818 р. Г. Вінський помер в Астрахані, куди приїхав побачитися з дочкою, яка там мешкала з чоловіком.

Важливе питання про жанр книжки: Л. Большаков і в цьому випадку звернувся до дуже складного різновиду біографічної прози – роману-пошуку. Щоправда, сам автор у невеликій передмові робить вигляд, що проблема жанру його зовсім не хвилює: “Для тих, хто жадає монографій, нехай вона буде монографією. Для прихильників “читабельних” оповідань – “просто повістю”. Далеко не жанрові визначення власної роботи турбують автора – Вінський і лише Вінський” [4, 5]. І. Савенко, розмірковуючи над жанровою природою твору Л. Большакова, наголошувала, що “семантика слова “пошук” у складі назви “біографічний роман-пошук” свідчить про зв’язок його із науковим дослідженням, публіцистикою, журналістськими прийомами в аналізі матеріалу” [7, 59].

Л. Большаков багато розмірковує над назвою свого твору “Повернення Григорія Вінського”: “Що може така назва означати? З відрядження чи відпустки, будь-якої іншої відлучки людина повертається сама. З минулого її повертає сьогодні. Найчастіше це як воскресіння з мертвих... для повернення-воскресіння терпіння потрібне, але яке ще терпіння. Терпіння і праця. Праці вимагає кожен крок. Кілька років тому, самочинно поклавши на себе повноваження “представника цього”, зважився я і зробив такий крок назустріч Вінському. Крок завдовжки й у місяці роздумів, і в ті перші десятки сторінок, які розповідь відкривають” [4, 6].

Для автора, урешті-решт, не так і важливо, що за жанр репрезентує його книжка, але уявний читач наполягає, запитує: “Роман? Монографія? Стаю в глухий кут. Ну як пояснити, що для мене ця книга – і роман, і монографія. Цілком наукова за всіма статтями, книга в той же час – за задумом моїм, а ще більше по тому як складається – несе в собі багато того, що в людському розумінні властиво виключно літературі “художньої”. Є єдиний сюжет із наскрізними й побічними лініями, є образи-характери, відступи ліричні та публіцистичні” [4, 6]. “Роман-есе?” [4, 217], – продовжує роздуми уявний читач. Витоки цього жанрового різновиду сходять до відомого твору французького філософа XVI ст. М. Монтеня. Такий твір має з’єднувати підкреслено індивідуальну позицію письменника з невимувшеним, а то й відкрито парадоксальним викладом, орієнтованим на розмовну мову.

“Підкреслено індивідуальна позиція” у мене, звичайно, є: не випадково раз у раз вдаюся до авторського “я” [4, 218], – наголошує автор. До того ж і саме життя Вінського досить парадоксальне, і погляд Л. Большакова на свого героя суттєво розходиться із традицією, і читачеві, звичайно ж, до цього ім’я самого Вінського ніде не зустрічалося, досить поглянути в історії російської та української літератур, де його ім’я не згадується.

Твір Л. Большакова орієнтований на сучасну розмовну мову. І цьому він дає аргументоване пояснення: “Розмовна мова нам найзрозуміліша, найближча. Досягнемо простоти викладу – дійдемо до свідомості набагато більшої кількості людей, ніж якщо писатимемо мовою доповідних або спеціальних звітів” [4, 218].

Відповідаючи на уявні запитання уявного читача – “так усе-таки наукова чи художня?” – автор твору про Вінського нарікає: “Ох, уже ці ревнителі “чистоти крові”! Мене все частіше дивує пристрась до рубрик, бажання все, рішуче все рознести по “точних”, нібито “своїх” клітинках. Це, мовляв, поезія, це проза, а це літературознавство, критерієм такого поділу часто служить наявність або відсутність посилань. Та посилання є і в “Мідному вершнику” Пушкіна” [4, 218]. Л. Большаков виходить з того, що науковість – не перешкода для художності, як емоційність не може стояти на шляху науковості.

Виклавши низку аргументів, які підтверджують той факт, що нездоланних перешкод між науковістю й художністю немає, Л. Большаков усе ж таки не дав прямої відповіді про жанр своєї книжки, він просто процитував фразу Е. Хемінгуея, винесену в підзаголовок твору: “Якщо читач захоче, він може вважати цю книгу романом” [4, 219].

А оскільки це роман, то в ньому обов’язково мало бути кохання. Л. Большаков розповідає про романтичну історію кохання Григорія Вінського та Елеонори Фродінг. Пестливо-зменшувальним ім’ям Лорхін він називає свою кохану дівчину, а потім дружину й матір власних дітей: “Їй не було і п’ятнадцяти, коли дівчину зустрів Вінський. Зустрів і – помітив” [7, 219]. Далі автор цитує спогади самого Вінського: “Біленька, як фарфор, з блакитними оченятами, дівчинка; для малого зросту досить струнка, у поглядах і всіх рухах справжня незайманість” [4, 219].

Л. Большаков крок за кроком буквально препарує, художньо досліджує історію їхнього кохання. Дівчина, яка зовсім не говорила по-російськи, стала тягнутися до молодого Григорія: “Півтора місяці тому Григорій сказав їй про серйозність своїх намірів” [4, 219]. Противниками їхнього шлюбу були старша сестра Лорхін і її чоловік, які вирізнялися русофобією, а також друга дружина батька та її діти. Утім за шлюб виступили мати, середня сестра і брат: “Григорій Степанович і Елеонора Карлівна стали подружжям. Їй йшов тоді шістнадцятий, йому – двадцять шостий” [4, 219].

Доля підготувала молодим серйозні випробування – Григорій був заарештований. Л. Большаков, вивчивши чимало архівних свідчень, реконструює сцену, як молода дружина Вінського буквально випереджає подвиг дружин декабристів: “Можна уявити, яке горе приніс Вінський юній дружині, сподівалася бачити його абсолютно вільним, а побачила під вартою, що прийшов тільки для того, щоб попрощатися, і тепер вже назавжди” [4, 219-220]. Психологічно вмотивовано Л. Большаков передає відчай юної Лорхін, зловтіху сестри й зятя. Унтер-офіцер, який супроводжував чоловіка на заслання, почув крик “стійте!” [4, 220]. Він “не перешкодив навіть тому, щоб ускочила до саней Лорхін і там залишилася” [4, 220]. Автор переконливо показує, що юна дружина здійснює великий людський подвиг в ім’я кохання: “У неї, шістнадцятирічної, виявилось стільки любові, стільки мужності, що ніякі перешкоди зупинити могутній порив душі не могли” [4, 220]. У 1814 р. у мемуарах Г. Вінський дасть таку оцінку вчинку своєї дружини: “Звичайно, неймовірний за теперішніх часів учинок...” [4, 220].

Подвиг юної Лорхін, що вирушила за своїм чоловіком до місця заслання в Оренбург, дитина, яку вона чекала, буквально відродили Вінського до життя. Л. Большаков характеризує стан свого героя коротко: “До життя його повертала любов” [4, 220]. А далі уточнює цю думку: “Тепер він був відповідальним і за Лорхін, за майбутнє їхньої дитини, а значить, здаватися не мав права” [4, 220].

Аналізуючи сучасну біографічну прозу, І. Савенко стверджувала, що “роман-пошук не є академічним дослідженням, яке повністю підкорене документу, він постає на межі літературознавчої науки, біографістики, публіцистики й художньої прози внаслідок потреби автора знайти оптимальний синтез різнорідних оповідних елементів, пояснити їх взаємодію всередині побудови

твору” [7, 59-60]. Обидва аналізованих твори Л. Большакова відповідають жанрові роману-пошуку, хоча й виходять за його межі, а тому вимагають подальших наукових пошуків у напрямку глибшого проникнення у структуру тексту.

Сама постать Л. Большакова заслуговує поваги, адже, чим далі роки віддаляють нас від його реального життя, тим яскравішим виглядає зроблене ним. Очевидно, що особистість такого масштабу заслуговує на пильну увагу дослідників. Можливо, одним з етапів такого вивчення життєвого і творчого шляху Л. Большакова могла б стати монографія, яка на матеріалі написаних ним творів, із широким залученням архівних джерел показала б основні етапи його творчої діяльності. Напевно, твори українського автора з близького зарубіжжя заслуговують на дисертаційні дослідження як у Росії, так і в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акінішина І.* Жанрово-стильові особливості художньо-біографічної прози 80–90-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
2. *Большаков Л.* Быль о Тарасе: Кн. I. – М.: Оренбург, 1993. – 438 с.
3. *Большаков Л.* Быль о Тарасе: Кн. 3. – М.: Оренбург, 1993. – 299 с.
4. *Большаков Л.* Возвращение Григория Винского. – Оренбург, 1999. – 336 с.
5. *Большаков Л.* Шевченковский дневник // *Семейный архив Т.Л. Большаковой.*
6. *Савенко І.* Жанрово-стильові особливості біографічного роману-пошуку: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 2006. – 20 с.
7. *Савенко І.* Жанрово-стильові особливості біографічного роману-пошуку: Монографія. – Луганськ, 2008. – 184 с.
8. *Шевченко Т.* Повне збір. тв. : У 12 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4.: Повісті. – 600 с.

Отримано 23 березня 2011 р.

м. Луганськ